

XIX–XX a. kultūros diskursai

LIETUVIŲ IR LENKŲ ISTORIOGRAFIJA APIE LIETUVIŲ MITOLOGIJĄ XIX A. PIRMOJE PUSĖJE. MITOLOGINĖS TRADICIJOS ĮTAKA LIETUVIŲ IDENTITETO FORMAVIMUISI

Gintaras Beresnevičius

Vilniaus universiteto Religijos studijų ir tyrimų centro docentas

Lietuvių ir lenkų identitetų sklaida XIX a. pirmoje pusėje susilaukė milžiniško dėmesio visų pirma dėl Vilniaus universiteto ir jo kultūrinės veiklos suklestėjimo per XIX a. pirmąjį ketvirtį, taip pat dėl tokių epochos figūrų kaip Adomas Mickevičius, Tomas Zanas, Simonas Daukantas, Teodoras Narbutas ir kt. lituanistinių aspiracijų, filomatų, filaretų sąjūdžių. Tačiau dar iki Dionizo Poškos, Simono Stanevičiaus, Simono Daukanto ir kitų lituanistinio sąjūdžio figūrų vyko ne kiek ne mažiau intensyvios identiteto paieškos per mitologiją, savaties paieškas joje. Bet jos neatnešė ryškesnės sėkmės ir buvo nurašytos iš bendro lituanistinio sąjūdžio aplinkos.

Šiuo atveju bus siekiama parodyti, kad Lietuvos ir lietuvių identiteto bei būsimosios ideologijos formavimasis XIX a. pirmoje pusėje turėjo ir kiek ankstyvesnį „mitologinį“ užnugarį. Šio straipsnio tikslas – visų pirma lietuvių iden-

titeto paieškas nukelti į 1817–1818 m. Vilniaus universiteto profesūros ir masonų antrinės organizacijos šubravcų aplinką ir išsiaiškinti tiek tos veiklos iniciatorius, tiek jų poveikį atitinkamai lietuvių ir lenkų identifikacijai, patiems Poškai, Daukantui, Silvestrui Valiūnui ir tam pačiam Mickevičiui. Taip pat išsiaiškinti, kokius padarinius paliko 1817–1818 m. iniciatyvos lietuvių ideologijos formavimuisi ne tik XIX a., bet ir moderniaisiais laikais.

Bus taikomas istorinis, hermeneutinis, istorinis lyginamasis metodai. Norima pažvelgti į savitą posūkio akimirka, nuo kurios prasideda lietuvių ir lenkų ideologijų perskyra ir intelektualai, ieškodami savosios atskirties pagrindo, kreipiasi į mitą.

Iš pradžių apžvelgiamos identiteto sklaidos trajektorijos istorikų darbuose ir legendose iki XIX a.

Klausimo priešistorė. Identiteto ašiniai taškai ir perdavimo vietos

Klausimas apie tautinį ar gentinį identitetą, lietuviškos savimonės raidą gali būti keliamas skirtingais būdais. Vis dėlto visi atsakymai į klausimus susiję su tradicijos problema. Kaip ta tradicija buvo palaikoma, kad būtų išsaugomas identitetas, o kartu ir tąsa? Juk tąsa be identiteto neįmanoma, nes nebūtų ko tęsti ir pratęsti.

Lietuviškos LDK tradicijos klausimas painus, lietuvių bajorai greitai prakalbo lenkiškai, rusėniškai, lotyniškai, itališkai ir pranciūziškai, bet sava kalba jiems nelabai rūpėjo, nes tai buvo valdomųjų, kaimo, provincijos kalba. Katalikiškas ar vėliau prisidėjęs reformatoriškas identitetas vėl plėtė sąsają lauką į Europą ir buvo kosmopolitinis. Ir vartojama kalba, ir išpažįstama religija dar nesutapo su tautybe, etnine savivoka. Žinoma, buvo ženklai ir simboliai, lietuviški seimai ir seimeliai, kuriuose lenkiškai kalbėta, buvo ir Vytis, ir LDK administracija, vartojo slavų kanceliarinę kalbą. Tačiau identitetas prasidėjo nuo savimonės „mes lietuviai“, kad ir lenkų nacijos dalis, ir kažkaip stebėtinai buvo palaikomas gana ilgą laiką.

Kuo jis pagrįstas? Ideologiškai bajorus vienijo bendra kilmė. Valstiečiai su tam tikra abejojone, o bajorai be mažiausios dvejonės imti kildinti iš Romos. Visi buvo „iš Palemono“. Ši romėniška hipotezė gyvavo sėkmingai, ją pripažino ir partneriai lenkai, nes galų gale jiems tai nebuvo nenaudinga, ir lenkai bent jau oficialiame ar viešajame diskurse pripažino lietuvių ar jų diduomenės romėnišką ar kartais itališką kilmę. Matyt, unijoje su romėnų palikuonimis ideologiškai buvo galima jaustis gana jaukiai. Dar pirmųjų konsolidacijos žingsnių laikais, po krikšto, hipotezė ir kilmė lenkų

buvo pripažįstama besąlygiškai. Bet, matyt, tam tikros aplinkybės nebuvo aiškios. Tarkim, Janas Dlugošas XV a. pasiūlė ir net pagrindė lietuviams jų atvykimo aplinkybes, sukūrė Vilijų. Nors Dlugošas ir stengėsi, jo versijos lietuviams nemanė priimti, nes, matyt, turėjo sąvąją. Juk jei lietuvių didikai iš karto po krikšto būtų buvę netvirtai įsitikinę kokia nors savos kilmės tradicija ir teatsiminę ar tesamprotavę miglotai, tikrai būtų perėmę Dlugošo pasiūlytą teoriją, su kuria lenkų atstovai buvo išsyk sutikę. Tačiau lietuviams turėjo savo tradiciją, XV a. ji dar tarytum skendi rūke, o jau XVI a. Lietuvos pirmuosiuose metraščiuose – pas Motiejų Strijkovskį, vėliau Albertą Vijūką-Kojelavičių – sumirga pradininko Palemono vardas.

Jis išnyra su savo vardu ir tampa neatsiejamas su visa tolesne tradicija. Niekas nesugeba dorai paaiškinti, kas Palemonas buvo toks: tai bandoma jį paversti Publijumi Libonu, tai ieškoma kokios etimologijos, ir visi tik bendrai sutinka, kad jis buvo patricijus, emigrantų romėnų flotilės vadas. Nuo romėnų ir prasideda istorija Lietuvoje: atsiranda miestai, Palemono palikuonys ima valdyti vietos gyventojus – rodos, juos sulotynina, ar, remiantis kitomis versijomis, visi lietuviai kilę nuo Palemono. Šiaip ar taip, tradicijos ašis yra Palemonas, ir lietuvius vienija vienas asmuo. Visa Palemono kompanija, gal apie 500 žmonių ar 500 vyrų su šeimomis, yra bendri lietuvių protėviai, ir Palemonas yra visų lietuvių pirmtėvis.

Aiškios medžiagos, leidžiančios patvirtinti, kad ir paprasti žmonės kildinosi nuo Palemono ar bent jau jo laivininkų, nėra. Gal tai buvo legenda, populiari tarp diduomenės. Kadangi šis iš tikrųjų graikiškas vardas buvo nemamas labai ilgai, galima daryti prielaidą, kad tai buvo plačiai žinoma legenda.

Esu mėginęs parodyti, kad versija apie Palemoną labai tikėtina¹, bet dabar nenoriu grimzti į etnogeografiją ir neišsvengiamai ilgą kalbėjimą šia tema. Noriu tik pabrėžti: kad ir kas būtų Palemonas, jis, kaip pradininkas, buvo LDK identiteto ašis. Vėliau Palemono žygius tęsė jo vaikaičiai: Ringoldas, Mindaugas, Gediminas ir taip toliau.

Ar tai tiesa, ar ne, šiuo atveju ne taip jau ir svarbu. Svarbiausia, kad Palemono legenda sujungė visas legendų nuoskalas ir teikė pagrindą identitetui daug labiau negu kalba. Nepaisant Renesanso lietuvių didžiavųjų, protestantų ar katalikų riksmo tyruose, kalba netapo ir, ko gero, tuo metu negalėjo tapti siejamą grandimi. Galimas dalykas, kad be Palemono lietuviai būtų išskydę slaviškame substrate gerokai greičiau. Kalbėdamas rusiškai ar lenkiškai šlėkta laikė save lietuviu, nes buvo Palemono ainis.

Kas vyko „apačioje“, paaiškinti irgi sudėtinga. Ar tarp valstiečių galėjo būti žinoma tokia legenda, kuriai suvokti reikėjo ir minimalaus geografijos bei istorijos išmanymo? Nors apie Palemoną mokyklose buvo mokoma.

Bet ir valstiečiai su tradicija elgėsi gana rimtai ir pagarbiai – kad ir kaip keista, jie išsaugojo lietuvišką identitetą ligi pat XIX a., kai jo saugiklius perėmė katalikybė, sutapusi su tautiškumu; bet toks atvejis buvo įmanomas tik carinėje arba sovietinėje imperijoje, kur ir tautiškumas, ir katalikybė nuosekliai imti žiauriai persekioti, ėmė pridengti vienas kitą.

Lietuvių valstiečių identiteto pagrindą sudarė kalba, kuri buvo būtent jų luomo kalba.

¹ Gintaras Beresnevičius, *Palemono mazgas. Palemono legendos periferinis turinys. Religinė istorinė studija, Lietuvos tūkstantmečio programos leidinys*, Vilnius, 2003.

Tačiau istorinė savimonė nenyko. Apie prūsų ir iš dalies lietuvių šventes pasakojo Prūsijos kronikos, apie lietuvių ir žemaičių dievus bei apeigas – Jonas Lasickis, Strijkovskis ir kiti autoriai. Dėl vietos stokos tik pačiais bendriausiais bruožais atkreipus dėmesį į jų aprašomas apeigas, galima pastebėti, kad, be ožių aukojimo, ritualinių nuliejimų ir dievų šaukimosi, XVI–XVII a. egzistuoja ir griežta apeigų, kurias atlieka vaidila ar viršaitis, struktūra: aukojimai, maldos, nugėrimai, prakalbos ir t. t. Bet kai per pagrindines metų šventes – sėjos ar derliaus – atliekami ritualai, seka pasikartojama. Iš pradžių žynys kreipiasi į susirinkusius žmones: pasakoja apie juos, iš kur jie atkeliavę, arba tiesiog „apie jų kilmę“, primena didžiavųjų darbus, paskui kalba apie papročius, dievus, jų pagalbą. Tada prasideda ritualinė puota, kai aukojamas gyvulus, ožys ar jautis, ir visiems dievams drauge, ir atskirai kiekvieno garbei nuliejant ir nugeriant. Apeigos gana įvairios, tačiau ypač svarbi pati pradžia: juk viršaitis ar vaidila *kalbą pradeda nuo pasakojimo apie kilmę ir papročius*, ne nuo dievų. Dievams laikas dar ateis, bet iš pradžių žynys persako žmonėms tam tikrą tradiciją, jos turinys paaiškinamas, o į klausimą „kas mes tokie“ atsakoma pasakojant apie kilmę. Plg. Pretorijaus persakymą apie vaidelučio pamokslą struktūrai: „einen Sermon gehalten von ihren Herkommen, alten Gebrauchen, Glauben“ (LPG, 540). Taigi pasirodo tokia seka: kilmė, papročiai, tikėjimas.

Nežinomas šito pasakojimo turinys, bet galima spėti, kad tai tos pačios legendos, kurias užrašė kronikininkai ir metraštininkai, galbūt su vietos variacijomis. Bet esmė ta, kad per šias šventes pratęsiamas identitetas. Pamokslė yra ir paraginimų, ir pamokymų, bet jo pra-

džioje susirinkusieji identifikuojami ir identifikuojasi per kažkokį mitą, per legendų kompleksą. Pasakojimais apie kilmę jiems pasakoma, kad jie yra skalviai, nadruviai, prūsai, lietuviai. Per šventes vyksta identiteto palaikymo akcija, nes nevalia užmiršti, kas esi, o tai, kas esi, nulemia tėvų papročiai ir dievai, kilmė ir religija. Visa tai galima sąlygiškai pavadinti *kumuliatyvinės tradicijos* perdavimo vietomis: ši sąvoka žymi ir pasakojimus apie kilmę, ir papročius, ir religiją, ir mitologiją; kumuliatyvinė tradicija šiuo atveju tiesiog nurodo perteikimo mastelį – perduodami ne vien papročiai ar tikėjimas, o *visa tradicija*.

XIX a. tokių apeigų jau nebematoma, jėzuitų pasidarbuota iš peties. Parapijos tampa sambūrio vieta, tačiau čia jau neminama kilmė. Kunigas praleidžia istorinę dalį ir kalba tik apie dieviškuosius reikalus. O katalikiškas pamokslas tautinei identifikacijai netinka, belieka kalba, kuri vis labiau spaudžiama į pašales. Per šį vyksmą polonizacijai pritaria ir rusifikacija. Atmintis, kurią vaidilos ir viršaičiai skatino, primirštama. Kaukai su aitvarais ar Perkūnas tebeapamenami, bet dingsta esminė pasakojimo dalis: „Kas mes tokie?“ Atsakymas: „Jūs katalikai“.

Ir čia tradicija nunyksta. Apie kilmę niekas nekalba, apie tėvų papročius tuo labiau, nes tai paklydimai, prietarai ir nuodėmė. Tapatumo krizė XIX a. neabejotina. Taip pat ir šlėktų atveju – jų tapatumą nutraukė du sukilimai, pradžudę geriausiai savimonę išlaikiusius žmones, o valstiečiai ima skendėti istorinėje naktyje.

Šubravcų lituanistinis ekscesas XIX a. pirmąjį ketvirtį

1815–1821 m. Lietuvoje ir Lenkijoje klestėte klestėjo masonų ložės, kurioms priklausė be-

maž visa šviesuomenė – nuo Adomo Čartoriskio iki Adomo Mickevičiaus; nors pastarasis tiesiogiai masonas ir nebuvo, jo pažiūros neabejotinai veiktos masonerijos idealų. Be to, masonai kūrė antrines organizacijas – tarp jaunimo ir ne tik. Filomatams ir filaretams priklausė visas Vilniaus jaunimo žiedas, tad nėra neįtikėtina, kad prie jų būtų šliejėsis ir, pavyzdžiui, Poška. Masonai ėmėsi šviečiamosios veiklos, labdaros, sveikos gyvensenos propagandos ir apskritai buvo linkę kovoti už pažangą su klerikalizmu ir atitinkamai carizmu, bet kokia priespauda. Masonų būta įvairių pakraipų, tačiau svarbiausia yra viena jų atskala, atsiradusi iš „Uoliojo lietuvio“, *Gorliwy Litwin* ložės, kai ji reformavosi. Šubravcai iš viso labiau siekė praktiškų tikslų, neužsiėmė vien ritualais ir vengė pompastikos. Iš esmės tai buvo grėžimasis liaudies link, o iniciatyvą Šubravcų draugijai sukurti, kaip po kelerių metų „Tygodnik Wileński“ liudijo Michalas Balinskis (Aušlavio slapyvardis), suteikė Kazimieras Kontrimas², pats neabejotinos lietuvių kilmės Vilniaus visuomenės veikėjas, ne vienos ložės narys ir įtakingas masonerijos asmuo. Gimęs 1776 (?) m. Bogdanove, netoli Vileikos, dab. Baltarusija, miręs 1836 m. Šiluvoje, dalyvavęs per 1794 m. ir 1831 m. sukilimus, 1803–1808 m. ir 1814–1825 m. – Vilniaus universiteto bibliotekos adjunktas, 1808–1814 m. – universiteto sekretorius ir istoriografas. 1815–1818 m. redagavo „Dziennik Wileński“, 1820–1822 m. – „Dzieje Dobroczytnosci“, už dalyvavimą filomatų veikloje 1824 m. pašalintas iš universiteto ir ištremtas iš Vilniaus, Zano proteguotojas, daugelio tyrinėtojų įsitikinimu, ypač įtakingas Vilniaus

² „Mixtum chaos, czyli historja Szubrawska przez P. Auszlawis“, *Tygodnik Wileński* 8, 1819, 62.

visuomenės veikėjas, plg. Reginos Mikšytės apibūdinimą: „turėjo didžiulę įtaką profesūrai ir studentams“³. Jis ir tapo šubravcų įkūrėju, formaliai aukščiausiu ir įtakingiausiu asmeni draugijoje greta prezidento.

Šubravcų draugija įsikūrė 1817 m. vasario 11 d. Jai priklausė akademinis jaunimas, švietimo, kuri rūpinosi kraštiečių švietimo reikalais, kovojo už jų buitį gerinimą, su girtuoklyste: „Tie, kuriems nepatiko paslaptinumas, ritualai, laipsniai, priesaikos, guviai susispietė apie Šubravcų draugiją [...] Praktiškieji norėjo už savo pinigų turėti ką nors vertingesnio, atnešančio daugiau naudos nei platoniški atodūšiai Didžiajam Statytojui ir simboliški, apeiginiai posėdžiai“⁴. Šubravcai, arba „nenaudėliai“, buvo gana vieša organizacija, siekusi praktinių tikslų, tvarkoma vis dėlto labiau pagal masonų nei pagal pasaulietinės draugijos principus. Jos nariai buvo skirstomi ir hierarchiškai: pirmos ir antros eilės rustikanus ir urbanus, kurių skaičius nebūdavo didesnis nei 40; pastarųjų gretose irgi buvo vidinė gradacija – vertingieji, *dostojniki*, tarnautojai, *urzędniki*, ir paprastieji nariai⁵. Urbanu galėjo būti kiekvienas, sulaukęs 25 metų, iš draugijos jis gaudavo vardą, kuris visoje šubravcų veikloje turėjo atstoti savąjį. Kiekvienas šubravcas per metus turėjo surinkti kaip galima daugiau medžiagos apie tą mitinę būtybę, kurios vardu buvo pramintas, – ne vien tam, kad daugiau patirtų apie krašto reikalus, bet ir kad prisidėtų prie veikalo apie lietuvių mitologiją kūrimo⁶.

³ Regina Mikšytė, *Silvestras Valiūnas*, Vilnius: Vaga, 1978, 58.

⁴ Jozef Bielinski, *Szubrawcy w Wilnie*, Wilno: Korwin, 1910, 8, 28.

⁵ *Ibid.*, 30.

⁶ *Ibid.*, 44.

Racionaliųjų šubravcų veiklos pagrindu tapo netikėtai paskelbtas lietuvių mitologijos rašymo projektas, kuriam vėliau pasišovė Narbutas ir iš dalies, ko gero, šubravcams rustikanus (bent jau iš pradžių) artimas Poška. Čia jau nelabai toli ir iki Daukanto.

Pateikiama keliolika slapyvardžių, kuriuos pasirinko visuomenėje žinomi šubravcai, įsipareigoję kaip galima daugiau sužinoti apie savo (iš Lasickio „Žemaičių dievų sąrašo“ ar iš Strijkovskio „Kronikos“ paimtą) mitologinį vardą:

Auszlawis – Balinski Michal

Dzidzi Lado – Lachnicki Ignacy

Gryzomir Tukan – Worcell Stanislaw

Gulbi – Szydłowski Ignacy

Guniglis – Zan Tomasz

Gurcho – Grzymala Franciszek

Pradziu – Karczewski Jozef

Kielus – Niemcewski Zcharjasz

Litwanis – Sobolewski

Patela – *Patolo*, požemių dievo ar piktųjų dvasių globėjo, matyt, niekas nenorėjo rinktis ar jis buvo paliktas atsargai. Nors jam tapatų *Pokliu* mielai pasičiuopo Kontrimas.

Pergrubius – Borowski Leon

Perkunas – Szymkiewicz Jakob

Poklus – Kontrym Kazimierz

Pradziu – Karczewski Jozef

Sejmi – Marcinowski Antoni

Sotwaros – Sniedecki Jędrzej

Bubilos – Strawinski Kazimierz

Warpu – Chominski Antoni

Wayzgantos – Chodzko Jan

Wirszaytos – Chodzko Ignacy

Keli mitologiniai vardai palikti nuošalyje, ir ne visi urbanai pasirinko sau vardą⁷. Pavyzdžiui, *Gryzomir Tukan* – iš viso literatūrinis

⁷ *Ibid.*, 73–74.

personažas. Beje, įdomu, kad paslaptis mėgstas Kontrimas pasirinko *Pokliū*, entuziastingasis lietuvių praeities mėgėjas Jokūbas Šimkevičius – *Perkūną*, Zanas, Spindulingųjų draugijos vadas, pamėgęs filaretiškus ar spindulingųjų susirinkimus giraitėse ir laukymėse, – *Ganiklį*, lietuvių *Fauno* ar *Pano* atitikmenį.

Kaip jiems sekėsi rašyti lietuvių mitologiją ir rinkti duomenis? Bent jau iš pradžių entuziazmo netrūko, jis ypač siejamas su gal ir lietuvių kilmės šubravcais, gal labiau romantiškai nusiteikusiais žmonėmis. Šios veiklos pėdsakų galima aptikti nuo 1817 m. vasario šubravcų savaitraštyje „*Wiadomości Brukowe*“, arba „*Gatvės žinios*“. Šiame populiariame lengvo pobūdžio skaitinyje buvo kritikuojama visuomenė, analizuojami socialiniai santykiai, smerkiama baudžiauninkų padėtis ir t. t. Iš viso išėjo 287 savaitraščio numeriai, galiausiai jis caro valdžios buvo uždraustas, paskutinįsyk pasirodė 1822 m. birželio 3 d. Laikraštis įdomus demokratine atmosfera – joks straipsnis nebuvo spausdinamas, jei jam prieštaravo dauguma.

Išsyk išsiskyrė Šimkevičiaus-Perkūno entuziazmas. Jis rašė redakcinius straipsnius, tokius kaip „*Šlėktaitis ant ližės*“, ir Nr. 15 aprašė savo „*skraidymų*“ rezultatus virš Veliuonos, Dubysos ir Nemuno santakos: „*Atsiminęs, kad veikiausias iš senųjų lietuvių kunigaikščių Gediminas, kovodamas šioj vietoj prieš pietines tautas, plūstančias užimti šio krašto, žuvo nuo ugninio ginklo, prakeikiau paraką ir jo išradėją*“; „*Guodė mane ta mintis, kad lietuviai ir tuomet turėjo didelės doros ir vyriškus žmones*“; „*Nuskridau ant kalno, vadinamo Palemono kalnu; yra jis prie Dubysos, svarbiausios Žemaitijos kunigaikštystės upės, ir Nemuno santakos. Čia ieškojau šventovės, kur kažka-*

da kunigai, *Krywe Kryweitos* vadinami, garbino Perkūną, pamatų. Tačiau visi mano bandymai nuėjo veltui, neradau nė menkiausio senovės pėdsako“. Šimkevičius (1775–1818) nerado, bet ieškojo kupinas sentimentų ir gerų ketinimų, deja, mirė net neišibėgėjęs savo mitotyrinėje veikloje.

Pats jis buvo žemaitis gydytojas, kurį laiką šubravcų prezidentas, kilęs iš valstiečių, 1796–1802 m. studijavęs Vilniaus universitete mediciną ir pasiekęs puikių akademiinių laimėjimų bei postų (nuo 1803 m. – medicinos ir chirurgijos mokslų daktaras, caro Aleksandro I leib. medikas, įvairių mokslinių draugijų narys, Vilniaus Savičiaus gatvėje buvusios ligoninės vyr. gydytojas, į masonus įstojęs Paryžiuje 1809 m. Buvo IV laipsnio kavaliereus ir ilgametis ložės išdininkas⁸).

Visiškai tikėtina, kad dar su kitu lietuviu Kontrimu, šubravcų organizatoriumi, jis ir įkvėpė šubravcus rašyti lietuvių mitologiją, deja, ja buvo susidomėta tik metus ar pusantrų.

Reakcija prieš lietuvių senovės tyrimus „Gatvės žiniose“. Lenkai racionalistai prieš Pošką ir pačią lietuvių archaikos tradiciją. 1818 m. vidurys – 1819 m.

Vis dėlto labai greitai ši lietuvių masonų eskapada įkinkyti lenkus į lietuvybės darbą gavo atkirtį tų pačių „*Wiadomości Brukowe*“ puslapiuose. 1818 m. gegužės 11 d. (Nr. 75) didžiausias šio laikraščio plotas skirtas pasityčioti iš senovės ieškotojų entuziazmo, ir atrodo, kad taikiniu pasirinktas „*keistuolis*“ Poška, o gal

⁸ G. Galkutė, „*Nenaudėlių draugijos prezidentas*“, *Kultūros barai* 1, 1970.

ir Ksaveras Bogušas, bet kartu atakuojama ir pati lietuvių mitologijos rinkimo idėja. Pamflete rašoma, kad vienoje Lietuvos vietoje surasta geležinė skrynja, paslėpta giliai žemėje, su seniausiais ir lig šiol nežinomais rankraščiais. Iš daugelio rašinių galima patirti, kokie mūsų protėviai žiliausioje senovėje buvo tvarkingi ir apsišvietę, kaip Lietuvoje klestėjo mokslai ir menai. Rasti rankraščiai skirstomi į tris grupes: seniausieji lietuviški ir lietuviški žemaitiški, kiti lenkiški, tretį lotyniški ir priklauso jau Jogailos laikams.

Autorius – *Uszplausis*, karaliaus Mingailos istorikas, aprašęs lietuvių tautos pradžią ir to karaliaus valdymą keturiuose tomuose *in quarto*. Karalių Mingailą pasiekė skundai iš provincijų apie vis dažnėjančius neteisybės ir plėšimų atvejus ir paskatino karalių šeštaisiais valdymo metais, antrąją dieną po Perkūno šventės, iškeliauti kovoti su blogiu. Su visu dvaru iš savo sostinės Naugarduko didžiuoju Trabo vieškeliu jis nuvyko į pasienį. Kitą dieną pasiekęs Trabo miestą buvo pasveikintas visų savo šlėktų, bet nepanoro priimti vakarienių, kurią paruošė Šalavikas, tačiau su visu savo dvaru dalyvavo per liaudies pasilinksminimus, kur labai linksmi pramogavo. Trabo vaivada išdrįso jam pasiskųsti, kad jau keletas metų aukštakilmiai ir turtingieji, nejausdami malonumo linksmintis su žemesniaisiais, atsiskyrė ir įsteigė atskiras pramogų draugijas. Vėliau karalius subarė didikus ir liepė linksmintis visiems luomams drauge, kad pramogaudami suartėtų vieni su kitais, o tada nubaudė neteisiuosius.

Kitas veikalas parašytas Šambelono, jame autorius, tikras žmonių draugas, parašė statistinį politinį-moralinį veikalą apie vidinę valstybės santvarką.

Trečias, Terlampis, filosofijos magistras, ra-

šė apie pagonių šventoves ir pagonių kunigus. Įdomiausias dalykas šiame veikale – tai, kad Mingaila įsako rekvizuoti visą kunigų turta, liepia jiems tenkintis mažomis aukomis ar apskritai iš vargšų pinigų neimti, nes tai jų šventa pareiga, ir jie negali iš vargšų lupti.

Kol kas matoma greičiau socialinė satyra, kiek Prancūzijos revoliucijos idėjų įkvėpta, apie prigimtinę žmonių lygybę, apie reikalą sulgyinti luomus ir jų teises ir iš Bažnyčios atimti jos turtus. Tai greičiau socialinė ar politinė lietuvių senovės įvykių atpasakojimo satyra.

Tačiau toliau tvojama pačiam Pokliaus slapyvardį pasirinkusiam Kontrimui. Kiek draugiškai, kiek sarkastiškai perpasakojamas 1384 m. datuojamas dviejų tomų lietuvių mitologijos veikalas, parašytas Pokliaus. Daroma išvada, kad Poklius niekada nebuvo dievaitis, o lietuvių mitologijos autorius, Algirdo laikais profesoriavo Kernavėje, vėliau Krėvoje, o Vytauto laikais tapo jo draugu, mokytoju ir bibliotekos Aukštojoje pilyje prižiūrėtoju. Taigi ne tik Kontrimas-Poklius „identifikuojamas“, bet ir pirštu prikišamai parodoma Pokliaus bibliotekos adjunkto vieta, taip pat nurodoma, kad Kontrimo ir Šimkevičiaus idėja apie mitologijos rašymą niekų verta.

Dar toliau kalbama apie *Gurcho*, kuris nebuvo net pusdieviu, o taip vadino dievišką poetą, rašiusį Prokorimo garbei. O *Parstuckas*, *Gulbi*, *Upinis* buvo tik dvasios, saugojusios merginas ir jaunavedžius.

Taigi, sprendžiant iš visko, šubravyčių dauguma mandagiai pokštaudama atsisako lietuvių mitologijos rašymo projekto. Bet dar nesuduotas paskutinis smūgis.

1818 m. lapkričio 6 d. miršta šubravyčių Perkūnas ir prezidentas – Šimkevičius. Jau 1818 m. lapkričio 9 d. Nr. 101 visą laikraštuką už-

ima straipsnis „Apey iszkalba sudyne mokslas“, kur pajuokiamas Poška ir jo Baublys. Šio šaržo autorius – Balinskis. Nepasitenkinus šiuo susidorojimu, 1819 m. balandžio 28 d. numeryje vėl rašomas straipsnis „Pan Giark–Alaus“ apie žemaičių pilietį ir antikvarą, keliavusį į Babiloną savo protėvių ištakų ieškoti. Tema išsemiama – vėliau „Wiadomości Brukowe“ lietuvių praeities ar mitologijos klausimų iš viso negvildinama. Nieko keista – nors draugijoje valdžią turėjęs Kontrimas ir delsė paskirti naują šubravcų prezidentą, juo tapo ryškus pozityvistas Andrius Sniadeckis, vėliau tapęs rektoriumi, smerkęs šubravcų idėjų uždegtą jaunimą.

Žinoma, galima prisiminti ir Kontrimo pastangas Vilniaus universitete įsteigti Lietuvių kalbos katedrą, kuri dera su „mitologine“ iniciatyva. Apibūdinamas Kontrimo veiklą ir šubravcų „šiek tiek keistoką“ mintį surinkti duomenis apie vieną ar kitą mitologinę būtybę⁹, lenkų istorikas Zdzislavas Skvarčinskis toliau teigia, kad lenkų kalbos paplitimo teritorijoje išcentrinių procesų baimė privertė šubravcus griežtai nepritarti kultūrinio separatizmo apraiškoms. Iš pradžių „Wiadomości Brukowe“ vis dar skyrė dėmesio senajai lietuvių kultūrai, bet šis domėjimasis buvo netvirtas ir trumpalaikis. Iš esmės jis iškrito iš bendro šubravcų veiklos konteksto. Dėmesys Lietuvos senovei nebuvo priimtinas lenkų tautybės veikėjams, susibūrusiems į Šubravcų draugiją, ir jie nuo pradinės idėjos, kuri, matyt, buvo siejama tik su Kontrimo veikla¹⁰, atsitraukė. Galima pridurti – ir su Šimkevičiaus, deja, greitai

⁹ Zdzisław Skwarczynski, *Towarzystwo szubrawcow. Kazimierz Kontrym. Dwa studia*, Łódź: Wyd. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1961, 107.

¹⁰ *Ibid.*, 167.

nutrūkusia įtaka. Galimas dalykas, bent jau kai kurie lenkų šubravcai šį vardų rinkimąsi iš pat pradžių suvokė kaip pokštą ir negalėjo suprasti, kad kas nors į mitologines citatas žvelgia rimtai.

Judesys tuštumoje ar pozityvus impulsas?

Vis dėlto po 1817–1818 m. impulso ir vėliau prasidėjusio jo gniaužimo susidomėjimas lietuvių mitologija nenutrūko. Raseiniuose iki pat masonų uždraudimo veikė ložė „Palemonas“. (Šimkevičiaus, gimusio netoli Raseinių, įtaka čia nėra negalima. Ir apie Palemono kalną jis rašė, ir, aišku, matė jį.) Filomatai, filaretai palaikė ryšius su Kontrimu ir kitais masonais, tarp jų buvo ir šubravcų. Mickevičius vieną iš impulsų savo *lituanistikai* galėjo gauti ir iš Zano, ir iš paties Kontrimo. 1817 m. Mickevičius rašo „Mieszko, Naugarduko karalių“, 1819 m. – „Živilė“, 1822 m. – „Gražina“. Tais pačiais 1822 m. Valiūnas, kaip spėjama, irgi priklausęs šubravcams, parašo „Birutė“, ji dar prieš publikuojant 1828 m. jau populiarai liaudyje ir plačiai dainuojama. Feliksas Bernatovičius 1826 m. parašo „Pajautą, Lizdeikos dukterį“. Chronologija verta dėmesio. Aišku, „Pajauta“ įkvėpta Mickevičiaus, bet ar nebuvo Mickevičius įkvėptas tiesiog lituanistinės romantinės šubravcų aplinkos? Tyrinėtojo Bielinskio manymu, Mickevičius neabejotinai buvo žemesniojo rango šubravcas, kaip ir Joachimas Lelevelis, galėjęs būti pirmojo rango rustikanu¹¹.

Lietuvių mitologijos tyrinėjimus rašė Vilniaus masonerijos atšakoms artimas Lelevelis, galėjo ši besiveržiančios ir bestabdomos lie-

¹¹ J. Bielinski, *Szubrawcy w Wilnie*, 75.

tuvybės įtaka paveikti ir Daukantą, kuris kaip tik per politines ir ideologines aistras studijavo Vilniuje, tiesiogiai ar netiesiogiai – ir Narbutą, beje, intensyviai bendravusį ir su Daukantu, ir su Ignu Onacevičiumi, ir su Stanevičiumi.

Daukantas, Poška, Mickevičius, Stanevičius, Lelevelis ir, žinoma, Narbutas – impulsas duotas, ir matyti sujudimas. Žinoma, jei nebūtų palankios kultūrinės istorinės terpės, Johano Gotlybo Fichtė, brolių Grimų, Johano Gotfrydo Herderio, viskas nebūtų kritę į vaisingą dirvą. Bet Kontrimas, 1817 m. pasiūlęs lietuvių mitologijos rašymo programą, aplenkė savo laiką, jis puikiai suvokė, ko visų pirma reikia lietuvybei atkurti – mitologijos ir kalbos. Ir dėl vieno, ir dėl kito dalyko jis stengėsi.

Buvo žinoma, kad stipri Šubravcų draugija metus ar pusantrų renka lietuvių mitologijos medžiagą, net jei ir be ypatingo atsidavimo šiam reikalui. Ir metus sklandę gandai apie tai turėjo paveikti aplinkinius. Bent jau Poška savo rankraštiniame darbe užsiminė apie šubravcų iniciatyvą kaip apie jį sėsti prie senovės studijų paskatinusį veiksnį: „... kai išgirdau, kad Vilniaus universiteto akademikai savo profesorių pavedimu rašė darbus apie mūsų, lietuvių ir žemaičių, dievus bei dievaičius, taip pat, kad tuos darbus skaitė per viešuosius egzaminus, tai ir aš [...] išdrįsau kai ką tuo reikalu parašyti“ (LM 1, 35–36). Vadinasi, šubravcų iniciatyva, nors ir trumpalaikė, paveikė Vilniaus akademijos studentus (gal, numoję rankas į nuosavas studijas, bent jau kai kurie jų perdavė vardus ar temas *akademikams*), arba čia yra ankstesnių, gal 1817–1818 metų, reminiscencija, nesvarbu. Svarbu tai, kad Poška 1823 m. studiją rašė – kuo paradoksaliausiai – ne be *šubravcų įtakos*. Remdamasis tuo, kas jam buvo naudinga, Poška ignoravo tos pačios

profesūros kartais rodomą priešišumą. Pavyzdžiui, kad ir iš tų pačių Šubravcų draugijos iškilęs Vilniaus universiteto rektorius Sniadeckis dar 1819 m. išsižadėjo šubravciškų išdaigų, piktinosi jaunųjų susižavėjimu senaisiais tikėjimais, stebėjosi, kaip tokie plepalai ir prietarai gali dominti išsilavinusius žmones¹², nors pats visai neseniai dar vadinosi *Sotvaru*. Beje, gal per šubravcų sueigas ir tebesivadino?

Nepaisydami nieko, šubravcai Poškos nenugalėjo, kaip nenugalėjo ir jaunojo Kajetano Nezabitauskio, 1823 m. per viešuosius egzaminus skaičiusio pranešimą apie lietuvių mitologiją¹³, – gal kaip tik jį omenyje ir turėjo Poška? Metai sutampa.

1830–1831 metų sukilimas pertraukė mitologijos studijas, bet paskui jos tiesiog suklestėjo – pasiekė šviesuomenę, pastaroji perdavė romantinės Lietuvos istorijos viziją valstiečiams, liaudžiai, o ši tai perėmė kaip savastį.

Romantikai ir pozityvistai. Ideologija, istorija ir mitologija

Tik romantikai tegalėjo pasiūlyti Lietuvai ideologiją.

Pozityvistai tam visiškai netiko, ir netinka iki šiol. Šubravcų pozityvistai tai suvokė: jie suprato, kad mokslo autoritetų parašyta ir pasirašyta lietuvių mitologija taptų separatizmą skatinančiu veiksmu, todėl ir Kontrimas su Šimkevičiumi buvo mandagiai pritildyti, o paskui imta ir atvirai pjudyti Pošką. Galbūt tai ir paskatino Pošką 1823 m. parašyti (iki pat 1959 m. nespausdintą) veikalą „Apie senovės pagoniš-

¹² Vincas Maciūnas, „Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje“, atp. iš *Darbų ir dienų* 7, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1939, 266.

¹³ V. Maciūnas, „Lituanistinis sąjūdis“, 205.

kas apeigas Lietuvos ir Žemaičių kunigaikštijoje“. Studijos pratarinėje išskeldamas klerikalinį ir akademinį perkūnsargį, autorius mėgino gana moksliskai dėlioti medžiagą, ir tai jam sekėsi geriau nei eiliniam diletantui. Bet svarbu tai, kad Poška straipsnio pavadinime pradeda nuo mitologijos, o baigia valstybe – jam tai buvo visetas; senoji religija grindė senąją LDK, ir be jos istorijos pradėti nebuvo įmanoma. Ir Romos istorikai savo istorijas pradėdavo nuo dievų ir pusdievių ar visai neverifikuojamų legendų – juk nuo ko nors reikia pradėti. Kad mitologijos esmė ir tikslas yra pagrįsti istoriją, suvokė ir Narbutas, savo dešimties tomų Lietuvos istoriją pradėjęs nuo pirmajame tome išdėstytos lietuvių mitologijos. Tai pagrindas, be kurio istorijos negali būti. Jei tauta neturi savo papročių, mitų ir dievų, jei neturi savos religijos, tampa neaišku, nuo ko pradėti apie tą tautą rašant ir kur ieškoti jos buvimo, radimosi ir savasties egzistencinių pagrindų. Pradėti nuo atsitiktinių kunigaikščių absurdiška, nuo Mindaugo – per vėlu, todėl pradėti reikia nuo mito. Iš mito kyla ideologija, iš ideologijos, patekusios į patikimas rankas, atsiranda procesai, kurie jau yra ne vien paskiri plėšikėlių žygiai, o istorija. Ir Narbutas aiškiai suvokė, kam reikalingas būtent toks pirmasis tomas, būtent tokia pradžia, 1835 m. savo „Įvade“ teigdamas: „Šiame pirmajame tome užsibrėžiau tikslą ko išsamiausiai nušviesti lietuvių mitologiją, kurią manau esant seniausios istorijos pamatu“¹⁴.

O ar teisinga ideologija, ar ne, klausimas nekyla: ji yra arba jos nėra. Be romantikų interpretatorių, kitų ideologijos kūrėjų XIX a.

¹⁴ Teodoras Narbutas, „Lietuvių mitologija“, *Lietuvių tautos istorija* 1, Vilnius: Mintis, 1992, 47.

neatsirado. Tad ar XIX a. mitologijos rekonstrukcija teisinga, ar ne, žvelgiantiesiems XXI amžiuje beprasmiška klausti. Juk tiek pasikeitė metodų, tiek buvo atsakymų iškelta, pažeista ir vėl, naujomis metodologijomis apsiginklavus, prie senų atmestų dalykų grįžta. Vertėtų klausti, ar veikė Narbuto mitologija, Poškos, Daukanto vizijos? Jei veikė, vadinasi, jos buvo teisingos, nes galėjo pagrįsti ideologiją.

Taigi nuosavos mitologijos esmė – atskiras istorijos pagrindimas.

Atskira istorija – jau savita ir ypatinga istorija, o tai reiškia, kad ideologiją ir istoriją turinčiai tautai reikalinga savarankiška dabartis ir identitetas. Taigi kova dėl nuosavos mitologijos tam tikra prasme buvo kova dėl valstybės istorijos ir teisės tą istoriją aiškinti – juk Narbutas savo „Įvade“ mitologijai suteikė ne tik pasaulėžiūros, bet ir istorijos metodologijos reikšmę, plg.: „Esu įsitikinęs, kad mitologija yra raktas seniausajai tautų istorijai pažinti“¹⁵.

Pozityvistinė ir panpolonistinė reakcija

Suprantama, kol buvusios LDK žemėse viešpatavo lenkų kalba ir bendros Abiejų Tautų valstybės restitucijos idėjos, bet kokia „mitologija“, kaip istorijos persvarstymo raktas ir metodas, negalėjo būti toleruojama. Mitologija buvo atpažinta kaip separatistinis fundamentas, kurį rekonstravus, atkūrus ar sukūrus buvo galima kurti nuosavą ir atskirą lietuvišką istoriją. Žinoma, kad lenkų mitotyryninkai – nuo Briuknerio ir Merzinskio iki pat Kosmano – iš lietuvių religijos ir mitologijos darė

¹⁵ *Ten pat*, 554.

gamtos garbintojų kultus ir aiškino, kad lietuvių religija nebuvo „subrendusi“, neturėjo asmeninių dievų, kad tai tebuvo dvasių ir demonų garbinimas. Pasirodo, ta tradicija, kuri buvo užbrėžta nuo šubravcų pozityvistų programos laikų, niekur nedingo ir įžengė į XX a. 7–8 dešimtmečius. Lietuvių istorikų darbuose ji tebegyvuoja ir iki šiol, nes rašant Lietuvos istorijos versijas skyriai apie lietuvių mitologijos pobūdį perrašomi nuo lenkų pozityvistinės istoriografijos.

Įdomu tai, kad XV a. šaltiniai ir visų pirma Dlugošas lietuvių religiją – tuomet dar visiškai artimą laike – aprašė gana tiksliai, menkino ją kaip nemonoteistinę, bet, kiek gebėjo, vardijo tuos reiškinius, kuriuos ten galėjo išvelgti. Simptomiška, kad nei Dlugošas, nei kiti lenkų autoriai XVI a. – bent jau savo tekstuose – neabejojo lietuvių romėniškosios kilmės legenda, kartais net mėgindavo pagal turimas žinias paaiškinti ar pasiaiškinti, kaip tie lietuviai su Palemonu ar kitu koku keliu nusigavo į Lietuvą. Palemonas su savo legendų ciklu buvo visiškai „toleruojamas“ ir Abiejų Tautų valstybei visiškai netrukdė. Lietuviams buvo leista turėti savo atskiras šaknis, kilnias, romėniškai lotyniškai itališkas. Galbūt dėl ideologinių priežasčių lenkų sąjunga su miškų barbarais patiems lenkams atrodytų kiek neskoninga ir būtų ideologiškai kenksminga. Todėl lietuviai, bet jau šlėktos, besąlygiškai ir entuziastingai buvo pripažinti italais, o Palemonas – lietuvių saviidentifikacijos ašine figūra. Abi tautos dėl jo nė nemanė ginčytis. Bent jau iki XIX a., kai jis jau buvo įtrauktas į mitologijų kūrimo vąjų.

Kas būdinga mitologinei ideologijai? Ji visų pirma pasiremia kitomis mitologijomis. XIX a. jau buvo šis tas žinoma apie iranėnų,

indų mitologiją, savaime suprantama, tebegyvavo ir antikinių mitologijų reminiscencijos. O visos religijos ir mitologijos turi labai panašių savo struktūros elementų, kurie atsikartoja net labai laiku ir erdve tolimose viena nuo kitos kultūrose. Priežastys, kurios tai lėmė bent jau indoeuropiečių pasaulyje, – kadainykštės ar jų migracijos bangos, bendra protėvynė ir apytiksčiai bendra pirmapradė „išėitinė“ mitologija. Graikai, lietuviai, keltai, iranėnai, indai – visi jie turėjo bendrų dievų, tik vadinamų kitais (o kartais net beveik taip pat skambančiais) vardais. Jau Narbutas aiškino, kad lietuvių mitologija artima graikiškai ir skandinaviškai, tad savo pamatuose galima buvo pamatyti jau nebe lenkiškas, o graikiškas šaknis – ir ne padrikai, o atkurti visą sistemą.

Taigi, kaip paaiškėjo, mitas ir istorija yra susiję dalykai, istorija be mitologijos negalima. Ir šiuo požiūriu be Narbuto nebebūtų nei Vasario 16-osios, nei, ko gero, dar kelių XIX a. vyrų, drįsusių mesti iššūkį pozityvizmui, kalbinei ir kultūrinei polonifikacijai ir padėjusių pagrindus lietuvių mitologijai, suvokimui, kad lietuvių istorija nėra pasibaigusi, nes esame mes, jos paveldėtojai.

O jei Poška, Narbutas, Daukantas būtų buvę pozityvistai, nebūtų valstybės. Jie sukūrė ideologiją, kuri turi pateikti visumos vaizdą, ir tada ši ideologija veikia. O klausimas, ar ideologija teisinga, ar ne, moksliniu požiūriu yra absurdiškas: arba ji yra, arba ne. Jei XIX a. romantikų padėti ideologijos pagrindai ėmė veikti, vadinasi, ji buvo teisinga ir neklystanti.

Plg. lietuvių, kaip istorinės tautos, ir latvių, estų, suomių atvejus, nevalstybinių tautų, išėjusių tuo pat metu Baltijos jūros regione 1918 m., – jie turėjo identifikacijos epus, o lietuviai to epo neturi.

Gal istorinei tautai nereikia epo? Gal epas yra genties savastis, o kadangi Lietuva – konglomeratas, genčių epai „ištirpo“ jų viduje, valstybei formuojantis ir karinėms bei žygio dainoms randantis? Per žygį – bent jau savoje teritorijoje – dainos privalomos, užstalės dainos irgi – matyt, daugiausia susijusios su karių užstalės dainomis. Matyt, dainos apie konkrečius žygius, pergales užgožė tas epų atplaišas.

Epo nebuvimas, galimas dalykas, rodo tai, kad lietuviai *nera gentis*. Tai greičiau genčių lydinys, kuriame epai susilieja ir išnyksta per daugybės genčių vykstančius karinius žygius, o moterys, kaip žinoma, epo nesaugo – jos dainuoja ar rauda, bet epas joms neaktualus ar gal net nežinomas. Arba – kitaip performulavus klausimą – gal tą epą turime, gal tai ir yra tie pasakojimai apie kilmę, įrašyti Palemono ir kitose atsikraustėlių legendose.

Romantinė rekonstrukcija. Ideologinė mitologinė vizija

Daukantas, savo veikale „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (1845 m.) aprašinėdamas lietuvių tikėjimą, rėmėsi ir Narbutu, ir vokiečių istoriku Kotzebė, aprašiusiu ir prūsų religiją, – visų baltų genčių duomenys, kaip ir bemaž kiekvieno romantiko tyrinėjimuose, buvo suvedami į vieną vietą, nesirūpinant nei šaltinių datavimu, nei jų pobūdžiu, be to, dar ir visą šaltinių medžiagą imant ištisai. Vis dėlto šaltinius jis tvarkė kitu požiūriu: ne moksliniu, o religiniu ideologiniu.

Žinoma, kad Daukantas, kaip ir jo pirmtakai romantikai, rašė XIX a. vidurio Lietuvoje. Tai buvo jau katalikiškas kraštas, stipriai veikiamas ir kontroliuojamas klerko. Bent jau viešajame diskurse pagonybės kėlimas buvo ga-

na problemiškas. Juk senoji lietuvių ir kitų baltų religija neabejotinai buvo politeistinė ir su katalikybės dvasia, žinoma, negalėjo derėti. Galbūt – ne be Narbuto ir kitų romantikų įtakos – Daukantas atliko savitą redukciją, pagonybę pateikdamas kaip vieną iš ankstyvojo monoteizmo atvejų. Teiginys apie lietuvių monoteizmą jam buvo savaime suprantamas reiškinys, kurio net nereikia įrodinėti ar tvirtinti, – taigi ideologinis teiginys tapo kaip lietuvių mitologijos aiškinimo aksioma, plg.: „Kožnas žmogus turi širdyje savo įgimtą nuomonę apie Dievą, šio pasaulio įkūrėją, todėl, pasijutęs pasauly, mėklindamos į dangaus ir žemės daiktus, tuojau taria esantį vieną įkūrėją tų visų stebuklingų daiktų, kuriais džiaugdamos rengias ilgainiui jį garbinti kaip savo geradėją“ (LM 1, 146).

Jei šaltiniai nepatvirtindavo senosios religijos sukilninimo poreikio, tekdavo ir kiek improvizuoti jais arba pritrūkus tinkamų dievų vardų griebtis etimologijų, kartais gal ir liaudiškų, bet kartais neabejotinai kabinetinių. Daukantas taip pasielgė su Perkūnu, kurį siūlė aitataisyti į *Perūną* nuo *perėti*: „Senovėj lietuvių išminčiai tarė esantį visą pasaulį ir šį svietą nuo šilimos kilusį, nuo ko tarė – šaltis esąs smertis, o šilima gyvyba, ir tą čia sau reikia įsidėti, nuo ko paskui visą jų nuomonę apie Dievą galės permąnyti; todėl pirmąjį šilimos įkūrėją vadino *Perūnu*, arba *Perkūnu*, nuo žodžio *perėti*, beje, jog jis išperėjo visa, kas vien yra regimu šiame pasauly [...] Tarė jį kaipo didžiai gerą ir malonų tėvą esantį, kursai, išgūžęs savo šilima perą, paleido jį į pasaulį, idant tenai kožnas pagal sau duotos gamtos gyvenimą atitiktų“ (LM 1, 147). Toliau Daukantas susitvarko ir su iki šiol daug problemų keliančiu Lašickio lietuvių dievų sąrašu ir kaip *Perkūno* /

Perūno epitetus išvardija visus dievus, dievukus ir deivulus iki pat „mitologinės smulkmės“. Esą *Perūnas* vadintas ir *Žiburiniu*, ir *Likyčiu*, ir *Derintoju*, *Godu*, ir *Laukpačiu*, *Viršaičiu*, *debesų Bangiotoju*, *Nomeju*, *Prigirsčiu*, ir t. t. – kelias dešimtis mitologinių vardų, su kuriais iki dabar ne viskas aišku, jis pateikė kaip tam tikrus *Perūno* aspektus, kuriais jis ir buvo įvardijamas, t. y. visi dievų vardai ar kone visi, išskyrus moteriškas deives, buvo tiesiog *Perkūno* eufemizmai, nurodantys vieną ar kitą iš jo savybių gausos (LM 1, 148–152). Šitaip išsprendžiama aibė lietuvių mitologijos ir panteono klausimų, ir pats panteonas tampa kone monoteistinis. Toks, kur pagrindinis Dievas garbinamas esant įvairiausioms hipostazėms.

Vis dėlto *Narbutas* prisilaikęs mokslinio principo ir rašęs neaplenkdamas šaltinių kritikos etapo, tegu ir nelabai aršaus. Jis, gal pats to nesuvokdamas, kūrė ideologiją, kuri galėjo būti priimama tautiškam identitetui stiprinti, o kartu ir netraumavo katalikiško skaitytojo, nes jam parodė, kad lietuviai tiesiog išpažino įgimtą monoteizmą pagal savo laikotarpio supratimą. Su *Narbutu* mokslininkai galėtų ginčytis, aiškintis, ką jis „ne taip“ ar „taip“ padarė, ir iki šių dienų, tačiau su *Daukantu* mokslinė diskusija neįmanoma: jis pasitelkia faktus ir iš jų kuria viziją. Ši vizija priimama arba ne, ir priimama ne todėl, kad atitinka faktus, o todėl, kad yra patraukli, didinga ar gal net išdidinti kompleksus. *Daukantas* žinojo, kokia argumentacija naudojama siekiant pažeminti ar „pastatyti į vietą“ lietuvius su jų tautiškais aspiracijomis. Lietuviai buvę miškiniai ir pagonyš – nei viena, nei kita didelio įkvėpimo savimonei lyg ir neteikia. Tačiau *Daukantas* viską ėmė ir apvertė aukštyn kojomis: girių gyventojai buvo galinga ir originali civilizacija,

kuri iš girių sėmėsi jėgų didingiems istoriniams žygiams, gyveno ypatingoje sandoroje su gamta, ir jeigu ir buvo pagonyš, tai monoteistinės atmainos. Antilietuviškos kritikos smaigalys daugiausia buvo miškas ir pagonybė, tačiau *Daukantas* nesiėmė dangstyti šių faktų – jis tik apvertė jų reikšmes. Ir giria, ir pagonybė tapo jėgos, ypatingo mentaliteto, sandoros su dieviškumu ir visata bei jos esiniais šaltiniu. *Daukantas* tiesiog sukūrė civilizacijos modelį. Jo piešiami vaizdai yra civilizacijos vaizdas, tiesa, originalios, girios išminčių valdomos, karžygių ginamos, primenančios pasaką. Ne be reikalo. Lietuviai pasakas mėgo. Rekonstruotas vaizdas ir primena pasaką. O jeigu jis įterpiamas į pasaulėžiūros studiją ir permetamas į praeitį, tai veikia. Pasakos irgi nutiko praeityje, *in illo tempore*. Ir jomis tikima, kai jų klausomasi. *Daukantas* rodė, kad pasaka tikėti reikia ne vien jos klausantis, ją skaitant, kad pasaka veikia, ir kada atidedamas tekstas arba kai pasakojimas baigiasi, ji yra realioje tautos praeityje, ji iš ten nepradingsta, į tą viziją nuolatos galima sugrįžti ir semtis jėgos dabartyje. Mitologiją *Daukantas* pavertė mitu, o mitas visada yra jėga, nes pažadintas jis nepradingsta. Romantiniai tyrinėjimai ir romantinė civilizacinė koncepcija nuo *Daukanto* toli gražu nesibaigė – tokios pačios civilizacijos ieškojo ir *Ethoso* autoriai apie 1985 m., ir Česlovas Gedgaudas, ir kiek menkesniais mastais *Pranė Dundulienė*. Įkvėpimo šaltinis jiems buvo būtent XX a. romantikai.

Išvados

Svarbu apibendrintai nustatyti, koks yra ideologinis mitologijos vaidmuo kuriant ar atkuriant identitetą, ir pasiaiškinti, kokiam civili-

zaciniam lygmeniui priskirtinas pozityvistų ir romantikų ginčas ar greičiau romantikų atlikta ideologinė revoliucija, į kurią pozityvizmas atsakė reakciniais išpuoliais, išstumdamas romantikus ir iš akademinės sferos.

Klausimai, į kuriuos savaip atsakinėjo Daukantas, vargu ar kada bus atsakyti pasiremiant grynai moksliniu aparatu. Nesinori Daukanto „demaskuoti“, kaip ir Gedgaudo ar romantikų Patacko ir Žarskaus. Jie pasirodė laiku: Daukantas – prieš „Varpą“ ir „Aušrą“, prieš Kudirką ir Basanavičių. Kadangi XX a. pastutiniaisiais dešimtmečiais pagreitis buvo didesnis, lietuvių ideologinio civilizacinio modelio atkūrimo procesas, prasidėjęs gal penkeri metai iki Sąjūdžio, kaip ir jį įkvėpęs Gedgaudas, pasirodė labai laiku. Tada to ir reikėjo: vizijos, ideologijos. Deja, laikai keičiasi, ir nors kelias akimirkas atrodė, kad *Ethoso* brėžiama linija gali tapti naujos ideologijos šaltiniu ar bent jau įsilieti į naująją lietuvišką ideologiją, to neatsitiko. Laikai jau buvo kiti, ir įsilieti į ją pasitelktas valstybinis romantizmas, mitologinių pradmenų ieškota nebe pirmapradėje mitinėje erdvėje, o sumitologinus neseną 1918–1940 m. respublikos laikotarpį su partizanų kovomis iki 1953 m. Deja, ši mitologija privedė prie tapatybės krizės, ideologinės tuštumos ir pragmatizmo įsitvirtinimo ideologijos vietoj taip pat pragmatiškos racionalios ir pozityvistiškai universalizuotos Lietuvos istorijos pakėlimo į ideologijos rangą. O joje, kaip minėta, lietuvių religija ir mitologija yra iš anksto diskredituota pagal pozityvistinės lenkų istoriografijos modelį. Tuo metu, kai identitetas – bent jau lietuvių tradicijoje – buvo tvirtinamas ir galiojo kaip išgyventas pasakojimas apie kilmę.

Ir vėl pragmatizmas ir romantizmas, vėl romantikų ir pozityvistų susitikimas ideologinė-

je erdvėje, tik jau lietuvių tautos viduje. Įdomu, kad šiuos samprotavimus patvirtina Europos kultūros ir religijos istoriją nagrinėjantis Ernestas Gelneris. Jis pateikia postmoderno įžvalgą, kad pozityvizmas esąs kolonializmo forma¹⁶, ir remiantis postmoderno suteikiama hermeneutikos galimybe galima geriau suvokti, kas tai yra romantizmo ir pozityvizmo priešprieša Lietuvos (ir Lietuvos ir Lenkijos) istorijoje. Galima teigti, kad istoriškai susiformavusiame lenkų ir lietuvių darinyje XIX a. pirmoje pusėje lenkai tapo kolonijine valdžia pačių lietuvių atžvilgiu – nebe sąjungininkais. Šiuo atveju dar nekalbama apie galingą kolonijinę imperiją Rusiją, apsiribojama tik žvilgsniu į lenkų ir lietuvių istorinę simbiozę, kurioje vienas iš narių ūmai pasijunta esąs subjektas – išgyvena savo padėtį kaip kolonijinę lenkų *žeczpospolitizmo* atžvilgiu; lenkai teisinga situacija, kai jie yra kolonizatoriai lietuvių atžvilgiu, kaip ir visada tokiais atvejais, kultūros ir civilizacijos (čia dar ir kristianizacijos) atnešimu. Nors lenkai ir lietuviai patys yra kolonijos, lenkų kolonijinis statusas geresnis – atskira hercogystė. O pagal santykį su lietuviais Lenkija užima nebe tokią pačią padėtį, kaip 1569 m. ar net 1794 m. Lenkai yra kolonizatoriai, lietuviai – kolonija. Ir būtina pabrėžti: vos tik kolonija suvokia esanti kolonija, ji įgyja subjekto statusą ir ima ieškoti subjektui deramų veikimo būdų. Tačiau maža turėti nuojautą, kad esi subjektas: reikia išskirties savimonės, kuri atsiranda per savasties ir nuosavos kumuliatyvinės tradicijos išlaikymo pastangas – bet iš pradžių reikia ideologijos.

¹⁶ Ernest Gellner, *Postmodernizmas, protas ir religija*, iš anglų k. vertė Laimantas Jonušys, Vilnius: Pradai, 1992, 46.

Ir subjekto veikimo bei mąstymo būdas yra jau kitoks – kolonizatorius pagal santykį su kolonijomis nuolat priverstas vadovautis proto argumentais, racionalizmu ir taikyti protingus, *pozityvistinius* metodus. Ką daro išsilaisvinantis subjektas, atsakydamas į pozityvizmą? Žinoma, jis renkasi romantinę poziciją – nes ji sutelkia, iš esmės yra priešinga pozityvizmui, o pozityvizmas šios laikysenos negali pakęsti.

Pozityvizmas ir romantizmas, konfliktavę Lietuvoje XIX a. (ir nepraradę konfliktinio entuziazmo iki šių dienų), nėra koks atsilikęs ar iš pasaulinių vyksmų konteksto iškritęs lokalis lietuvių ir lenkų nesusipratimas, įvykęs dėl atsilikimo ar nepakankamos civilizacinės brandos. Priešingai, visa tai atitinka europinės ir net pasaulinės civilizacijos procesus.

Lietuvių romantikai ir lenkų pozityvistai santykiauja kaip subjektas ir kolonija. Subjektas siekia išsivadavimo ir taiko revoliucinius metodus, revoliucinė metodologija yra romantizmas, reakcinė ideologija – pozityvizmas, kolonializmo ir imperializmo įrankis. Lygiai kaip kolonializmui ir jo ideologijai pozityvizmui žlungant įsivyrąja hermeneutika, taip ir iš lenkiškosios kolonijinės priklausomybės išsivaduojanti lietuvių tauta ieško to, kas atitinka XX a. hermeneutiką, – metodo, leidžiančio pagrįsti subjektyvumo ir subjekto teises į ypatingą

civilizacinį ir istorinį būvį, į išskirtinės civilizacijos statusą.

Tauta, tapusi subjektu, turėjo pereiti į atskiros civilizacijos būklę, ir ji perėjo, atradusi ir ideologiją (savo kumuliatyvinėje tradicijoje), ir būdus pozityvizmui įveikti – entuziastingam būviui, vedančiam į natūralią romantizmo baigiamąją fazę – išsilaisvinamąjį karą. 1831 ir 1863 m. sukilimai pralaimėti, 1918 metų sukilimas apvainikuotas pergale. Juk išlaisvinamasis karas yra galutinis tautos virtimo valstybe būdas ir galutinis tautiškai valstybinį subjekto identitetą įtvirtinantis vyksmas. Šiuo požiūriu visą lietuvių XIX–XX a. istoriją būtų galima pradėti skaityti kaip dekolonizacijos karų virtinę, ir tada jau įgyjama nauja žiūra ir platesnis istorijos supratimas pasauliniame dekolonizacijos vyksme ir kovos su kolonijiniu imperializmu ir jo įrankiais – pozityvizmu, racionalizmu, pragmatizmu – kontekste. Ir šioje kovoje mokslinis metodas išties paradoksaliai tampa ne mažiau svarbus negu ginkluota armija, o metodo pasirinkimas epochų kryžkelėje atsidūrusiam subjektui – ar jis būtų tauta, ar asmuo – leidžia pasirinkti: kolonijinę imperiją arba išlaisvinanti ideologija. Lietuvių ideologija visą laiką atrasdavo savyje galių reikiamu momentu pasisukti paveldėtos kumuliatyvinės tradicijos, šaknų ir romantizmo link.

SANTRUMPOS

LM 1 – *Lietuvių mitologija* 1, parengė Norbertas Vėlius, Vilnius: Mintis, 1995.

LPG – Wilhelm Mannhardt, *Letto-Preussische Götterlehre*, Riga: Herausgegeben von Lettisch-Literarischen Gesellschaft, 1936.

LITHUANIAN AND POLISH HISTORIOGRAPHY ON LITHUANIAN MYTHOLOGY OF THE FIRST
HALF OF THE 19TH CENTURY

THE INFLUENCE OF MYTHOLOGICAL TRADITIONS TO THE FORMATION OF LITHUANIAN MENTALITY

Gintaras Beresnevičius

Summary

The article discusses the short-term “project” – to write Lithuanian mythology of one of the most influential public organisations of the 19th century in Vilnius – *shubravci*, which was close to masons. The majority of *shubravci* were quite positive about the “project” – Poles, Vilnius University professors – and chose pseudonyms of Lithuanian mythology characters by making a promise to collect material about each character. This rather marginal project among such people – the writing of mythology – was discussed in the publication *Street News*, *Wiadomości brukowe*, the official approach of the union to this idea from very enthusiastic transformed into very unacceptable and even became the object of mockery. However, the impulse of *shubravci* was captured by

a lot of Lithuanians of the first quarter of the 19th century; later this idea was developed from Simonas Daukantas to Kajetonas Neazabitauskis, from D. Poška, to whom the idea of Vilnius professors became a “lightning-conductor” to his previous works. This idea among *shubravci* was supported by two persons – K. Kontrimas ir J. Šimkevičius; reaction in the union itself was fast, the idea was abandoned and suppressed. We can also observe the moment when processes which led to T. Narbutas, J. I. Kraševskis, S. Daukantas till Jonas Basanavičius ideology; the processes which contributed to the birth of liberation ideology at the beginning of XX century and were reiterated in the 20th century in *Romuva* and *Ethos* ideology line, which is still alive.

Gauta 2005 12 22

Priimta publikuoti 2006 05 23